

О. П. Юренко (Київ)

Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля

Василь Шахрай — складна постать із маловідомою біографією. Ці обставини певною мірою спричинилися до суперечливих оцінок його діяльності та ролі в історії. Відомі закордонні українознавці справедливо вважали В. Шахрая засновником і найяскравішим представником українського націонал-комунізму, апостолом українського комуністичного самостійництва¹.

З іншого боку — для вітчизняних науковців визначальними були ідеологічні і політичні канони. Тому дотепер у самій Україні про В. Шахрая за винятком двох газетних біографічних розвідок² не опубліковано жодного дослідження або статті в енциклопедії чи довідникові. Через згадані мотиви свідомо спотворювалися навіть відомі об'єктивні дані про нього, а ім'я Шахрая постійно було об'єктом різного роду інсинуацій. Політична упередженість щодо нього не була знята навіть за часів горбачовської перебудови. Навпаки, вона стимулювалася впродовж усього цього періоду, а імпульси, що підсилювали її, були надто потужними. Так, 30 березня 1988 р. Політбюро ЦК Компартії України під головуванням В. Щербицького прийняло постанову «Про 70-річчя I з'їзду Комуністичної партії України». У ній перед історико-партійною наукою ставилося завдання «звернути особливу увагу на боротьбу комуністів України за єдність партії, проти різного роду опортуністів, націонал-ухильників»³. І даючи урок у виконанні цього завдання та дотримуючись принципу наступності у політиці, не підвладного ніяким перебудовам, Політбюро ЦК КПУ на цьому ж засіданні ухвалило ще одну постанову — «Про статтю Ю. Гамрецького «Як люблять свою матір...», опубліковану в газеті «Радянська Україна» 27 лютого 1988 року». У цьому документі стаття відомого українського історика, написана до 100-річчя В. Шахрая, була «спробою безсуперечної політичної реабілітації діяча, який відкрито займав антиленінські позиції з національного питання, виступав проти рішень I з'їзду Компартії України». А звідси випливало і рішення: визнати статтю «політично помилковою», шкідливою, «вжити необхідних заходів для попередження лояви подібних публікацій»⁴.

Але час стверджує, що наука не може бути підвладною політичним заборонам. Вважаючи, що особа В. Шахрая, незалежно від людської волі, давно належить історії і має посісти у ній належне місце, автор цього матеріалу зробив власну спробу дослідити його життєвий та політичний шлях, ідейно-теоретичні погляди, історичну спадщину і в стислій формі ознайомити з ними читачів.

Василь Шахрай народився 11 лютого 1888 року в с. Харківці Пирятинського повіту Полтавської губернії у козацькій родині Матвія Савовича та Марії Петрівни Шахраїв⁵. За спогадами публіциста С. Домазара, який особисто був знайомий з цим родом, батько «мав понад сто десятин землі і п'ятеро синів»⁶. Тому зміг і найстаршого Василя, та й інших своїх дітей «вивести в люди» — дати їм освіту.

Старий Шахрай зовсім не був схожий на зажерливого сільського глита, а його сім'я жила не хлібом єдиним. Тож Василь з малих років

перейняв батькову любов до Шевченка і ще учнем Пирятинського міського училища вивчив напам'ять «Кобзаря».

Навчаючись у Феодосійській учительській семінарії, 18-річний юнак прилучився до забороненої політичної діяльності, активно допомагаючи місцевій організації російської партії соціалістів-революціонерів⁷. Ця ж робота і звела його з майбутньою дружиною — Оксаною Іванівною, котра у 1907 р. працювала в феодосійському есерівському підпіллі⁸. Протягом усього свого 93-літнього життя вона не тільки берегла пам'ять про чоловіка, а й залишаючись його однодумцем, як тільки могла, боронила його погляди.

Ще на останньому курсі семінарії Василь простудював книги «Вступ до вивчення соціології» М. Кареева та «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» Г. Плеханова. Саме праці останнього мали велике значення для формування полемічного хисту героя цього нарису⁹. Крім того, оволодівши німецькою, французькою та англійською мовами, він читав зарубіжну літературу в оригіналі.

Восени 1912 р. бажання здобути вищу освіту привело В. Шахрая до Петербурзького інституту вищих комерційних знань¹⁰. На цей час досить чітко визначилися його світоглядні та політичні позиції. У 1913 р. він став членом РСДРП і відразу примкнув до більшовиків.

При цьому слід зазначити, що у мемуарній і науковій літературі існувала певна традиція, яка приписувала В. Шахраєві належність до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а у 1917 р. перехід до більшовиків.

Поза сумнівом, це твердження навіювалося рішучим українським самостійництвом Шахрая і йшло в одних випадках від недостатньої поінформованості¹¹, а в інших — було свідомим спотворенням дійсності на догоду політичній кон'юктурі¹².

Влітку 1916 р. студента Шахрая мобілізували до російської армії. На початку 1917 р. після закінчення прискореного курсу Віленського військового училища, що дислокувалося у Полтаві, він отримав чин прапорщика і був залишений викладачем училища. З перших же днів після повалення самодержавства В. Шахрай виявив себе активним революційним діячем у цій інституції, домагаючись її демократизації¹³. А незабаром набув слави чи не найпопулярнішого у місті та губернії радянського діяча — соціал-демократа¹⁴.

Те, що йому довелося працювати на Полтавщині, серед недостатньо організованої, але могутньої національної стихії, сприяло формуванню у нього особливої, як для більшовика, позиції, змушувало пильніше придивитися до українського національного руху. До речі, серед полтавських більшовиків Шахрай був єдиним, хто виступав українською мовою¹⁵. Проте у перші місяці після повалення самодержавства він ще не розумів національного характеру революції в Україні, був далеким від самостійництва. Згодом сам Шахрай вказував на причини цього: «Ми були об'єктивно не українською партією, хоть ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці, а російською партією... Діло навіть не в тому, що ми не захоплювалися гаслами автономії, федерації, самостійності, а відстоювали «єдність». А діло в тому, що ми цілком сторонились національно-визвольного руху»¹⁶.

Але саморозвиток української революції, організовані вияви українського національного життя поступово підсилювали національну свідомість Василя Шахрая і закладали підвалини її нового рівня — національно-державницької ідеології, що виростала над просто національними почуваннями, від яких він, за власними словами, ніколи не був вільним¹⁷. Віхами у цьому процесі були універсали Української Центральної Ради. Шахрай звертав увагу на те, що вони лежали якраз по фарватеру українського національно-визвольного руху¹⁸. Він був одним із тих, хто підтримав у червні 1917 р. перший Універсал, яким прого-

лошувалася автономія України, вважав його документом «величезної історичної ваги»¹⁹. А спільно із своїм найближчим товаришем та одним із провідників Полтавської організації РСДРП Сергієм Мазлахом домогся повної підтримки Універсалу організацією²⁰. Від цього часу бере початок їхній «національний ухил» — шлях до українського самостійництва.

Після одержання інформації про жовтневий збройний переворот у Петрограді полтавські більшовики декларували свою лояльність до Центральної Ради і заявили про її підтримку²¹. У цьому простежується безпосередній вплив В. Шахрая та С. Мазлаха, про що стверджують матеріали газети «Молот»²², засновниками, редакторами і провідними авторами якої вони були.

Підтримуючи проголошення Української Народної Республіки 3-м Універсалом Центральної Ради, Шахрай заявляв: «Універсал є акт надзвичайної ваги, але розглядати цей акт не можна ізольовано. Події, що відбуваються у Петрограді і в Росії, треба кваліфікувати як другу революцію. Щойно проголошений акт є продовженням тієї ж боротьби, тих же принципів. Оголошення Української республіки є акт не розпаду Росії, а вільного союзу народів»²³.

При цьому очевидно, що В. Шахрай якимось намагався поєднати парадигми російських політичних ідеологій та руху — більшовизму і українського національного відродження, не збагнувши, що це речі не сумісні.

Взагалі амбівалентністю, що була прикметною віхою тієї епохи, відзначалася політична свідомість Василя Шахрая. Але хоч вона і була детермінована марксизмом, у ній все ж пробивався і сильний струмінь демократизму. Враховуючи жорстокість і неблаганність, якими відзначався його час, потрібно сказати, що суб'єктивно Шахрай намагався пом'якшувати насильство, екстремістські методи боротьби, виявляв схильність до діалогу у критичних ситуаціях і віддавав перевагу політичному, а не збройному їх розв'язанню. Так, наприкінці жовтня 1917 р. завдяки його зусиллям було відвернено кровопролиття у Полтаві, коли Рада робітничих та солдатських депутатів блокувала вірне Тимчасовому уряду військо²⁴. Як член губернської Ради революції він намагався мирно налагодити із С. Петлюрою питання просування козачих ешелонів із фронту на Дон і Кубань, що дещо пізніше стало формальним приводом війни більшовицького Раднаркому із Україною²⁵.

Суперечливість його політичних поглядів виявлялася і у ставленні до питання про владу в Україні наприкінці 1917 р. Він висував ідею реформування всеукраїнським з'їздом Рад Центральної Ради в Українську Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів²⁶ у той час, як дехто із більшовицьких лідерів прагнув здійснити військовий переворот²⁷. До речі, В. Шахрай не був членом Центральної Ради, як це іноді зазначалося у науковій літературі²⁸.

Свої погляди Шахрай відстоював на так званому обласному (крайовому (з'їзді РСДРП(б) (першій всеукраїнській нараді більшовиків) у Києві 16—18 грудня 1917 р. По суті тут відбулося його перше відкрите зіткнення у національному питанні із більшістю інших провідників більшовизму в Україні. Останні, особливо Є. Бош, Г. Пятаков, дотримувалися теорії Р. Люксембург про реакційність та шкідливість національних рухів в епоху імперіалізму, яку вони застосовували до України. Це люксембургіанство, національний нігілізм були лише замаскованими інтернаціоналістськими гаслами, антиукраїнською теорією і політикою, войовничим російським великодержавним шовінізмом. І хоча відомі були статті Леніна в «Правді» проти імперіалізму Тимчасового уряду щодо України, проте ні він особисто, ні керований ним ЦК партії не намагалися протидіяти такій лінії «українських» більшовиків. Своїми вказівками, а іноді і їх відсутністю, вони повністю розв'язували руки останнім, всупереч власним деклараціям про підтримку

права українського народу на самовизначення. На згаданій нараді при обговоренні доповіді Є. Бош про організацію влади в Україні Шахрай висловив думку, що національно-визвольний рух не втратив революційності. «Національна боротьба — це факт, який заперечувати не можна. Нам на ділі треба показати, що ми прихильники самовизначення нації» —, висунув він антитезу люксембурзьким твердженням Бош²⁹. А у своїй доповіді «Крайовий орган та робота в краї», маючи на увазі проголошення УНР, заявив: «Раз українська нація самовизначилася у форму федеративної (з Росією — авт.) республіки, то ми її, зрозуміло, повинні визнати». І відповідно до цього, а не з метою пропаганди, як чимало учасників наради, обстоював необхідність об'єднати більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі, назвавши цю організацію «РСДРП більшовиків України» і створивши її керівний центр³⁰. Слід зазначити, що це далеко не була ще ідея створення окремої від РСДРП(б) партії чи навіть перебудови останньої на принципах федералізму. У той же час Шахраєві опоненти зустріли його виступи проти «зверхінтернаціональної точки зору», як шовіністичні і націоналістичні³¹. Один із них — В. Ауссем започаткував і відповідну історичну традицію³², яка існувала до останніх років³³.

Відразу ж після крайового з'їзду більшовиків В. Шахраєві як делегатові довелося брати участь у роботі I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві. У найкритичніший для його більшовицької меншості момент, коли стало відомо про ультиматум Раднаркомом Центральній Раді, Шахрай був єдиним, хто відважився звернутися до з'їзду від імені фракції більшовиків. «Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням, яке мусило зліквідувати без пролиття крові», — наголошував він³⁴. Та ця промова засвідчила його особисту позицію, а не позицію його партії.

Підкоряючись більшовицькій доктрині, яку він, хоч не беззастережно, а все ж поділяв, та партійній дисципліні, Шахрай, залишивши з'їзд у Києві, переїхав до Харкова. Там, як відомо, більшовицька фракція та заангажовані нею групи представників деяких інших партій оголосили себе першим всеукраїнським з'їздом Рад, а київський з'їзд та Центральну Раду — неправомочними. Тут же Шахрая було обрано членом Центрального виконавчого комітету Рад України³⁵ та його уряду — Народного Секретаріату, в якому доручено секретарство військових справ³⁶.

При цьому не можна погодитися із Є. Бош та деким із її сучасників, ніби В. Шахрай в принципі був проти організації радянсько-більшовицької влади в Україні та відповідної державності, мотивуючи це тим, що «ми зараз на Україні в меншості»³⁷. Дещо пізніше він сам, правда, визнавав, що українські маси були або проти ЦВК і Народного Секретаріату, або байдужі до них³⁸, але гадав, що ці маси готові підтримати Ради депутатів при умові, коли останні будуть обстоювати Українську Республіку³⁹. Звідси і його висновок: «Народний Секретаріат народився і жив в надзвичайно тяжких умовах. Багато було помилок, багато можна закинути йому, але все ж він відіграв і деяку позитивну роль»⁴⁰. Цю позитивну роль він бачив, розглядаючи діяльність останнього, перш за все, у контексті українського державотворення⁴¹.

У той же час В. Шахрай досить критично ставився до вищих інституцій радянської республіки в Україні і, до речі, не був поодиноким⁴². Це великою мірою вже само собою зводить нанівець тенденцію до міфологізації їхньої діяльності, старанно вибудовану вітчизняною історіографією, аж до останніх років⁴³.

Навіть за непохитною, на перший погляд, позицією В. Шахрая на мирних переговорах у Бресті на початку 1918 р. помітні були його коливання. Разом із головою ЦВК Рад України Ю. Медведєвим він навіть намагався спочатку порозумітися з делегацією Центральної Ради. А за-

свідчуючи бойовище ставлення до останньої, схилився до того, щоб поїхати для переговорів із нею до Києва⁴⁴. Та все ж таки не зміг вийти із більшовицького політичного фарватеру, підписавши вироблений Л. Троцьким «Декрет про припинення війни»⁴⁵. Але вже через рік він оцінював дипломатичні кроки Центральної Ради із розумінням, визнавав їх логічність⁴⁶. Щодо проголошення під час переговорів у Бресті 4-м Універсалом повної державної самостійності України він висловився так: «Який міг бути інший вихід не тільки перед Центральною Радою, а й перед Україною, хто б не стояв на місці Ц. Ради? Вихід міг бути лише один — оголошення самостійності»⁴⁷.

Після Бреста Шахрай деякий час ще залишався формально військовим міністром більшовицького уряду України. Але не хотів вдаватися до політичного крутіства, фікції, як решта його колег з комуністичного проводу України, задля збереження своєї влади над нею. Вважаючи, що «найкраща політика — політика принципова», він єдиний у цьому уряді настоював на повному визнанні Брестського мирного договору. А на початку березня 1918 р. подав у відставку і залишив свою посаду⁴⁸, не бажаючи бути українською декорацією петроградського головнокомандувача В. Антонова-Овсієнка, у руках якого перебувало фактичне керівництво радянськими військами в Україні. Невдовзі після 2-го Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1918 р.). Шахрай знову був обраний до складу Народного Секретаріату. В. Затонський згадував: «Тов. Шахрай дуже опирався, не хотів брати теки народного секретаря земельних справ, бо він, мовляв, нічого не розуміє в земельних справах»⁴⁹.

В умовах поразки першої радянської влади в Україні відбулася подія, з якою традиційно пов'язували перший уже цілком зрілий вияв Шахраєвого самостійництва, — Таганрозька партійна нарада 19—20 квітня 1918 р. Безпосередній учасник цієї події Г. Лапчинський зазначав: «На Таганрозькій нараді з питання про конструювання комуністичної партії з тт. Шахраєм, Скрипником та ін. ми голосували за створення Української комуністичної партії як рівноправної секції Інтернаціоналу проти пропозиції більшості, що обстоювала фактичне підпорядкування РКП і пропонувала назвати партію «Комуністичною партією України»⁵⁰. У тому чи іншому контексті вслід за Лапчинським про це писали закордонні та вітчизняні вчені⁵¹. В. Шахрай дійсно ініціював таку позицію, хоч, як дослідив автор цієї статті, безпосередньої участі у голосуванні на нараді не брав.

Напередодні, коли за більшовицькою владою практично уже не залишилося території України, у комуністичній фракції ЦВК обговорювалося питання про доцільність існування радянського уряду України. І більшість була «за», вважаючи, що він має підняти повстання проти Центральної Ради. Шахрай, за його словами, «стояв на тому, що перед партією стоять інші завдання. Об'єктивні умови такі, що з цієї ухвали залишити Совітський Уряд України — нічого, крім гри в уряд, не вийде. Для партії значно більш варто прикласти сили на перемогу того розброду, який помічався увесь час на Україні між партійними організаціями, який вносив так багато гіркого і в без того гіркий стан речей на Україні, на утворення партії, яка мала б свій визначний центр і могла би орієнтуватися в складному стані боротьби на Україні» (підкреслення наше — авт.) — тобто самостійної, української за характером партії. «На фракційному засіданні... мені було заборонено виступати на пленумі ЦВК із своєю точкою погляду, і я вийшов із фракції»⁵², — пояснював він свою відсутність на Таганрозькій нараді.

Після цього, фактично дистанціювавшись від владних структур неіснуючої радянської держави в Україні, В. Шахрай «емігрував» до Саратова. Знайти там притулок і роботу йому допоміг С. Мазлах, що евакуювався туди раніше з Полтави. Шахрай став працівником очолюваного Мазлахом Саратовського підвідділу Українського відділу

Наркомату РРФСР у справах Національностей⁵³. Але головний зміст його тогочасної діяльності визначала не служба у цій інституції. Більшовик Шахрай зробив невтішний для себе і для партії висновок: «Досвід революції на Україні, на наш погляд, доказує, що ми понесли поразку не тільки тому, що прийшли німці... Навпаки, ми боїмося, що не будь сії «окупації і лише окупації», нас, як партію, все одно вигнали би з України, і не скоро би ми тоді встали». Це породило у нього питання: «Що нас побило, чи «щось сильніше за нас», чи те, що було «в нас для нас»? Розуміється, було те й друге. Але чи можна вважати те, що було «в нас для нас» лише маленькою хибою механізму?»⁵⁴. Пояснення Шахрай вирішив шукати з допомогою об'єктивного аналізу революційного процесу в Україні, виявленні його глибинних причин та чинників.

При цьому Шахрай намагався не втрачати зв'язку із політичною практикою, бо, власне, їй були підпорядковані його теоретичні студії. Зокрема, він готувався виступити із співдоповіддю про українське національне питання на I з'їзді Компартії України (початок липня 1918 р.). Але «болюче» питання було вилучене з повістки з'їзду під вагомим приводом — зашкочив лівоесерівський заклот⁵⁵. Першим підсумком теоретичної роботи В. Шахрая в еміграції був вихід у Саратові за період з грудня 1918 р. по лютий 1919 р. трьох видань (одного — українською і двох — російською мовою) його книги «Революція на Україні» (150 стор.), надрукованої під псевдонімом В. Скоровстанський (першу книгу, присвячену тій же проблематиці, написано у травні 1918 р., не було опубліковано).

Наголосивши, що намагається дати відповідь не на національне питання в цілому, а конкретно на українське, автор «Революції на Україні» підкреслив, що поки «одна нація панує, а інша мусить коритися, до тих пір ще немає соціалізму навіть при соціалізації засобів виробництва»⁵⁶.

У книзі, розрахованій перш за все на прокомуністичного читача, В. Шахраєві довелося підтверджувати і такі фундаментальні засади: існування України як окремої країни та української нації, відмінних від Росії. Але відбувалося зміцнення антиукраїнських настроїв у більшовицькому середовищі, зокрема у новоствореній КП(б)У. Домінуючим на той час став комуністичний різновид російського шовінізму — так звана «катеринославська точка зору», яку сповідували керівники Катеринославської парторганізації Е. Квірінг, Я. Яковлев (Епштейн), С. Гопнер. Ідеологом цієї течії слід вважати і Є. Бош. Вона освячувала і боронила класовим підходом та інтернаціоналізмом ідею російської великодержавності: «На противагу сепаратистським устремлінням поневолювачів, що намагаються створити «незалежну» державу, робітник і селянин України вимагає і домагається єдиної Радянської Росії. Боротьба за злиття з революційною Росією ставить на чергу дня на Україні нову революцію»⁵⁷.

У «Революції на Україні» Шахрай простежив розвиток українського руху з XIX століття до часу написання книги. При тому, що автор у своєму аналізі не полишає класового підходу, впадає у вічі і його цілком визначена солідарність із цим рухом в багатьох моментах. Стверджуючи, що в основі революційного процесу в Україні лежить класова боротьба, він одночасно підкреслює, що вона не лише відразу набула національного забарвлення, а й глибоко детермінована українськими національними проблемами. І першу поразку радянської влади в Україні він пояснює тим, що «більшовики не брали ніякої участі в українському національному рухові і стояли на централістичній точці зору відносно державного ладу Росії»⁵⁸. Шахрай вважав, що комуністи «повинні хоч би в процесі революції стати лицем до національного руху, в той час, коли ми лише декларували самовизначення, не даючи ніякого вирішення питання, як же по-нашому повинна визначитися Україна»⁵⁹. Тим часом «український рух говорив увесь час мовою самостій-

ності, навіть тоді, коли він відмовлявся від неї»⁶⁰. Отож і його співпартійці повинні зрозуміти те, що українська нація цілком визначено заявила про своє бажання жити власним державно-політичним життям. «А тому — для України є лише один вихід: дійсна, а не примарна самостійність... Україна мусить посісти принципово місце поряд із Росією, Німеччиною, Францією, Швецією та ін., а не — з татаро-башкирськими республіками нового зразка»⁶¹.

Самостійна Україна для В. Шахрая — не апіорний ідеологічний фетиш, символ віри, а запрогнозована політична реальність. До її розуміння він дійшов внаслідок аналізу історії, внутрішнього стану, сучасних йому політичних процесів і нарешті — геополітичного положення своєї Батьківщини. Характерно, що її державно-політичне усамостійнення автор «Революції на Україні» обґрунтовує, вдаючись до марксистської теорії. Він упевнений у тому, що самостійність України ніскільки не суперечить «програмі інтернаціоналу і РСДРП(б) — РКП, навпаки, логічно витікає із неї» і найбільшою мірою сприяє єдності робітничого руху⁶².

Отже, хоч сам В. Шахрай зауважував, що важко бути об'єктивним, особливо в час незакінченої боротьби, йому при всіх зазначених вище умовах вдалося зробити низку об'єктивних, історичної ваги висновків, які були підтверджені історичним розвитком. «Історія жорстоко мстить за вічне «пристосування», повторення задів. Коли люди не бажать стати до історії обличчям, вона б'є в спину»,⁶³ — основна, не підвладна часу, філософська ідея книги.

Невдоволення автором своєю працею, розуміння потреби в поглибленні аналізу гострих проблем української дійсності та бажання вплинути на їх розв'язання в умовах стрімкого розвитку подій в Україні були визначальними мотивами написання другої і найбільш вагомій праці В. Шахрая — книги «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)». Єдине прижиттєве видання цієї, за висловом відомого в еміграції історика І. Листяка-Рудницького, «книги з небуденною історією»⁶⁴ з'явилося в лютому 1919 р. у Саратові накладом 10 тис. примірників⁶⁵. Обсяг її невеликий — 102 сторінки. Через це її нерідко називали брошурою. Ця праця написана Василем Шахраєм у співавторстві із Сергієм Мазлахом. Аналіз тексту книги дає всі підстави вважати справедливими твердження західних українознавців, висловлені слідом за І. Майстренком, що головна роль у написанні книги належала Шахраєві. Однак не можна цілком погодитися із думкою Майстренка, що Мазлах «тільки підписався як один із співавторів книги, справжнім автором якої був Шахрай»⁶⁶.

Ставлячи перед собою мету повного соціального і національного визволення України, Шахрай і Мазлах дали всебічне обґрунтування останнього. Це означало перш за все відповісти на питання: «Чи можлива незалежна від Росії Україна?» При цьому вони проаналізували різні аспекти українсько-російських відносин, не зраджуючи матеріалістичному розумінню історії. І перш за все — економічний. В цій площині містилися і контраргументи їхніх політичних опонентів проти державної самостійності України на зразок таких: «Текстильна промисловість України перебуває в початковому стані... Нафту може дати лише Росія і ліс також... Продукційні сили обурюються проти відокремлення»...

Щодо цього автори книги зауважували, що ці зв'язки при всій їхній міцності — зв'язки колонії і метрополії. «Буває так, що «економічні зв'язки», «продукційні сили» викликають не політичне об'єднання, а політичне відокремлення»,⁶⁷ — підсумовують вони.

Характерно, що Шахрай ніколи не виявляв антиросійських настроїв. Навпаки, і в майбутньому він пов'язував долю України з Росією, але бачив їх відносини інакшими, ніж до цього часу. «Нова Росія і нова Україна — дві рівноправних сестри, дві вільні країни, дві незалежні,

самостійні, і в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною однієї до одної — ось до чого стремимо ми...»⁶⁸.

Проте, він розумів, як далекий цей ідеал від дійсності. Щодо російсько-українських зв'язків, які сформувалися дійсно історично, то «в порах сих зв'язків... набралось стільки гною, що ці зв'язки згубили свою еластичність, одубіли, не здатні прогнутись при історичних поворотах». Справедливо відзначаючи, що РСФРР є спадкоємницею Російської імперії, автори «До хвилі» наголошували: «Не треба забувати, що у спадщину СРСР Росії дісталася не тільки величезна держава, а й багато трухлятини, гнилизни. І треба пильно слідкувати за тим, що перепало в руки. Історичний досвід показує, що буває така спадщина, від якої краще зректись, щоб не зруйнувати дощенту придбаного власними силами добра»⁶⁹.

У книзі «До хвилі», втім, як і в «Революції на Україні», проступає ще одна суттєва риса політичного обличчя Василя Шахрая — він твердо відстоював соборність українських земель. Для нього, на відміну від більшовицької маси, не існувало питання, чи Галичина є частиною України. «Найгіршим результатом для України був би її новий поділ», спорудження нових перепон для природного об'єднання Наддніпрящини і Галичини, вважав він⁷⁰. І боронив Україну не лише від російського, а й від польського імперіалізму⁷¹.

Зайвого оптимізму відносно здобуття незалежності Україною В. Шахрай не виявляв. «Навпаки,— писав він,— є всі підстави гадати, що на її долю випаде найгірша чаша»⁷². І все ж не зраджував своїй впевненості. «При тому підвищенні національної свідомості і напруженні волі до вільного, незалежного, самостійного життя, які виявив український революційний національно-визвольний рух, не може бути й речи про повернення України в стан чужої колонії. Раніше, чи пізніше, чи трудним і кривавим шляхом озброєної боротьби, чи згодою, шляхом демократичного вирішення спірних питань, а Україна буде самостійною і незалежною не на словах тільки, а і на ділі»⁷³ — провідна ідея і логічна кульмінація «До хвилі».

Для розв'язання такого надважкого завдання автори «До хвилі» вважали необхідним вдатися до багатьох засобів. Як революціонери-марксистки, на чільне місце серед них вони ставили політичні. А поміж тих — організацію самостійної Української комуністичної партії (більшовиків). Символічно, що під грифом цієї неіснуючої партії і була видана книга. На думку авторів, ця партія мусила б стати головним знаряддям у побудові самостійної робітничо-селянської України⁷⁴.

У той же час В. Шахрай вважав, що комуністи не лише повинні враховувати національні особливості і чинники у своїй боротьбі, але і перетворити їх на свою зброю. Облудність статутного «інтернаціоналізму» в РКП зміцнювала його в цьому переконанні. А відносно звинувачень у шовінізмі та націоналізмі, яких за рік, що передував написанню книги, він чув вже немало, Шахрай разом із Мазлахом зауважував: «Ми «слов» не боїмося і за «словами» не ганяємося — се ми лишаємо «катеринославцям». Але ми без всяких «слов» прямо і одверто заявляємо: не злякаємося і справжнього шовінізму, якщо іншого шляху не буде. «Клин клином вишибай!» Наш «націоналізм» і наш «шовінізм» цілком і повністю зазначається вашим «інтернаціоналізмом». Як ви, так і ми»⁷⁵.

Все ж В. Шахрай суб'єктивно не був ренегатом комунізму. Він залишався вірним йому до останніх днів. Але під час аналізу дійсності під впливом реалій життя дуже часто відривався від «священного писання і ізустнього предання отців церкви», і наприкінці свого політичного і життєвого шляху впритул наближався до виходу із священного кола комуністичного догматизму. Штовхало його до цього українське самостійництво. Національні цінності увійшли до його свідомості так глибоко, що він намагався вивіряти ними фундаментальні положення

марксистської теорії: «Україна повинна бути і буде (якщо соціалістична революція і соціалізм не фраза і не шарлатанство) (підкреслено нами — авт.) єдиною і самостійною»⁷⁶. Теж саме — щодо пролетарського інтернаціоналізму і ленінської теорії про самовизначення націй⁷⁷.

Тож закономірно, що логіка сумнівів в комуністичній теорії та несприйняття комуністичної політики привели Василя Шахрая і до їх головного провідника — Леніна. Засвідчуючи йому свою пошану, він водночас поставив перед ним низку гострих питань. Якщо «Катеринославом пахне і у Москві»⁷⁸, коли зневаження суверенних прав України йде звідти — то це наслідки тієї політики, яку веде в національному питанні Ленін — ось резюме Шахрая. Не спромігшись повністю переступити через політичний авторитет вождя комунізму, все ж побажав Україні «свого Леніна»⁷⁹.

Отже, В. Шахрай уже стояв на шляху критичної переоцінки ленінізму. На початку 1919 р., майже одночасно з «До хвилі», він видав у Саратові ще і третю книгу — перекладений ним українською мовою збірник творів В. Леніна з національного питання, до якого написав велику передмову. Досить-таки об'єктивна оцінка цієї праці Шахрая дається в одній з публікацій на сторінках журналу КПУ, попри її умисний негативізм. «Справа в тому, що В. Шахрай не коментує праць В. І. Леніна, а полемізує з Ленініним..., робить недоречні застереження..., вдається до грубих вихваток. Передмова написана Шахраєм з антимарксистських позицій»⁸⁰.

Дехто із зарубіжних дослідників висловлював подив з приводу таких відвертих заяв та того, що їх удавалось навіть друкувати та розповсюджувати в Радянській Росії⁸¹.

Та Василь Шахрай був свідомий того, на що він замахнувся і що його може чекати. Відчував він це по тому, як затискала цензура його першу книгу⁸², як після публічних виступів з українського питання у Саратові більшовицька публіка погрожувала йому ЧК. А під час розмови про українські справи з наркомом національностей РСФРР Й. Сталініним «він теж нас налякав чрезвычайкою, але побачивши, що «злякалися», поспішив додати: «Ні, ні, я шучу!» «Каємося», нам таки страшно тієї шутки і ми заявили, що се такий аргумент, що нам доводиться лише погодитися...»⁸³, — сумно іронізував Шахрай, чи не першим з-поміж українських діячів нахопившись на зловісні Сталінові «шутки».

У зверненні Шахрая та Мазлаха до Леніна вражає їхня прозорливість щодо своєї долі. «З нами можна коротко розквитатись: бий його, я його знаю!» І від нас мокрого місця не залишиться». Та це передбачення вони поширювали і на долю всієї української національно-свідомої інтелігенції, взявши до уваги антиукраїнські випадки керівників КП(б)У⁸⁴.

Передбачення В. Шахрая швидко збулися. Не минуло і місяця після виходу у світ «До хвилі», як орган ЦК КП(б)У — газета «Комуніст» під рубрикою «чорна дошка» повідомила: «Постановою Центрального Комітету КПУ від 9 березня 1919 р. громадяни Шахрай та Мазлах виключаються з партії за дії, спрямовані проти партії»⁸⁵. Цим же вердиктом їм заборонялася робота у будь-яких державних установах. Відомо також, що ЦК КП(б)У ухвалив вислати авторів «До хвилі» з України, а їх книгу — вилучити⁸⁶.

Американський історик Д. Мейс наголошував, що єдиним методом діяльності авторів «До хвилі» було переконування, дискусія: «Мазлах і Шахрай не створили організованої опозиції, яка могла б перемогти партію. Вони визначено сподівалися просто переконати керівних більшовиків, що тогочасна політика була помилковою»⁸⁷. Але сам Шахрай зазначав, що у політиці рахуються не із словами, а з фактами⁸⁸. А інформація із конфіденційного листа С. Мазлаха теж іде в розріз із думкою Мейса. У березні 1919 р. Мазлах писав про цілком певний свій і Шахрая намір безпосередньо перейти до «організації сильної та потуж-

ної Української комуністичної партії». Із цитованого документа зрозуміло, що вказане рішення ініціювалося Шахраєм, без якого Мазлах не робив ніяких кроків у цьому напрямі⁸⁸.

Об'єктивні обставини і перш за все відкрите цькування більшовицьким керівництвом, певна річ, не давали змоги В. Шахраєві відкрито реалізувати виношені політичні плани. Але він та Мазлах не відкидали варіанта праці у підпіллі⁹⁰. Морально Василь Шахрай був готовий до цього заздальгідь. Слушно писав В. Левинський про останній період Шахраєвого життя у єдиному опублікованому по ньому некролозі: «Він не падав, не корився, не каюся»⁹¹.

По-іншому повів себе С. Мазлах. Він подав апеляцію до ЦК РКП(б) і вже через два місяці після виключення був поновлений у партії⁹². А скоро посів не лише відповідальні посади у радянському апараті на Полтавщині, але й виявив себе войовничим більшовицьким ортодоксом. Він використав свій хист і досвід публіциста для розгромних виступів у пресі проти боротьбистів, меншовиків і навіть для виправдання наступу Москви на декоративний суверенітет УСРР⁹³.

А Василь Шахрай, не підкорившись ухвалі ЦК КП(б)У, залишився на Україні, практично перейшовши на нелегальне становище. З весни 1919 р. він учителював по селах Полтавщини, маючи, проте, неофіційний зв'язок з Полтавою, де йому немало хто із недавніх колег співчував. Але характерно, що він, практично, не міг навіть жити разом із своєю родиною у селі. Коли наприкінці липня 1919 р. на Полтавщину насувалася денікінська окупація, знайомі запропонували Шахраєві знову евакуюватися до Росії. Та він відмовився. «Денікіна треба підірвати знизу, щоб сам український народ — робітники і селяни вигнали його», — ділився Шахрай думками. За домовленістю з полтавськими більшовиками він залишився у підпіллі. Але беручи до уваги, що по українських містах він багатьом знайомий, погодився перебратися для нелегальної роботи на Кубань, сподіваючись налагодити там випуск підпільної української газети⁹⁴.

Поza сумнівом, що зголосившись проводити антиденікінську роботу в Кубанщині, В. Шахрай враховував, що там існувало потужне українське етно-культурне середовище, а також те, що розвиток цього середовища стимулювала українська революція. І зрозуміло, що він, на той час уже переконаний український державник, думав не так про налагодження культурницьких зв'язків великої України і Чорномор'я, як про об'єднання у недалекому майбутньому українських етнічних земель у соборну державу.

Потрапивши до Катеринодара — одного із головних осідків Добровольчої армії, Шахрай ризикував не лише як комуніст, але і як репрезентант своєї нації. Адже антиукраїнство, як і антибільшовизм, було офіційною ідеологією білогвардійщини. За рік перед тим денікінці розгромили у Катеринодарі посольство гетьманату П. Скоропадського, а посла-полковника Боржинського забили «за измену России»⁹⁵.

Така ж доля чекала і Василя Шахрая. Він був схоплений і замордований денікінцями. А потім його труп з табличкою «більшовик» довго гойдався на шибениці посеред Катеринодара⁹⁶. Правда, існує версія, що Шахрая знищили самі більшовики ще у 1918 р.⁹⁷ Незважаючи на помилковість щодо року смерті, під питанням залишається пряма причетність колишніх співпартійців до загибелі героя цього нарису. Одержаний влітку 1920 р. його дружиною лист — єдина звістка з Кубані від нього, датований листопадом 1919 р., свідчив, що ніяких явок за вказаними йому адресами Шахрай не знайшов⁹⁸. Зрозуміло, що ця обставина вже сама собою робила його заложником білогвардійців, у той же час не лишаючи ніяких доказів на підтвердження цього припущення.

Та як би там не було, навіть своєю смертю В. Шахрай ствердив вірність пропагованим ним ідеям та подав нащадкам вражаючий і незаперечний приклад патріотизму. Але ставити крапку у політичній біо-

графії Василя Шахрая на цьому не можна. Бо, як влучно висловився проф. В. Чапленко, «власне він «засвітився» яскравістю своїх діл пізніше, можна навіть сказати, посмертно»⁹⁹. Прикметною у цьому плані є заява Шахрая і Мазлаха про те, що вони започатковують «рід комуністів-«націоналістів», комуністів-«шовіністів», комуністів-«патріотів»¹⁰⁰. Вона цілком відповідає їхній історичній ролі предтеч націонал-комунізму, як ідеології та політичної течії не лише в Україні, а й у всьому світі, виключаючи хіба що російський націонал-комунізм, власне більшовизм, що був формою великодержавного шовінізму цієї нації. Але це окрема тема, що виходить за рамки цієї статті.

На закінчення варто зауважити, що із відстані багатьох десятиліть, вдивляючись у ідейно-теоретичний доробок В. Шахрая, не варто обмежувати його виключно рамками націонал-комунізму. Значення його творів, зокрема «До хвилі», не можна зводити і лише до історичних документів, навіть якщо розглядати їх як «високоцінне свідчення двох проникливих і проречистих сучасників-самовидців»¹⁰¹. Шахраєву спадщину слід оцінювати у контексті поступу українства, як широкого і довготривалого суспільно-політичного руху, розвитку української політичної думки. І в цьому плані закордонні українознавці позначили своєрідну умовну вісь: науково-публіцистичні твори М. Драгоманова — «До хвилі» В. Шахрая та С. Мазлаха — «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби¹⁰². Тому зовсім не випадковим було повторне видання праці В. Шахрая та С. Мазлаха за кордоном. При найактивнішій участі І. Майстренка видавництво «Пролог» у 1967 р. уперше після 1919 р. випустило «До хвилі» окремою книгою. Це видання надало нового життєвого імпульсу твору Шахрая і Мазлаха, текст якого вважався практично втраченим для читачів. А в 1970 р., у видавництві «Мічиган-прес» (США) з'явилося третє, на цей раз англomовне, видання «До хвилі». Книгу переклав англійською мовою і підготував до друку професор Гамільтонського університету в Канаді П. Потічний, а ґрунтовну передмову написав професор М. Лютер¹⁰³.

Тепер слово за вітчизняними послідовниками.

¹ Чапленко В. З позиції «свого Леніна» // Вільна Україна.— Нью-Йорк, 1968.— № 57.— С. 46; Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Сучасність.—1971.— № 9.— С. 105; Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Сучасність.—1986.— № 1.— С. 69; Прокop М. Про український націонал-комунізм / З приводу праці Джеймза Е. Мейса // Сучасність.—1986.— № 3.— С. 69.

² Романенко Н. Незламний більшовик // Зоря Полтавщини.—1967.— 31 жовтн.; Гамрецький Ю. Як люблять рідну матір... / Радянська Україна.—1988.—27 лютого.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1; оп. 11, спр. 1846, арк. 10.

⁴ Там же.— арк. 11.

⁵ Там же.— ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 18.

⁶ Домазар С. Реставратори голубих мрій // Визвольний шлях (Лондон).—1969.— Кн. 11.— С. 1255.

⁷ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 167—168.

⁸ Центральний державний архів вищих органів держ. влади та держ. управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 8574, арк. 4.

⁹ Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, спр. 05—42, арк. 9.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 177—179.

¹¹ Енциклопедія Українознавства.— Париж — Нью-Йорк, 1984.— Словникова частина 10.— С. 1256.

¹² Бош Е. Год борьбы.— К., 1990.— С. 141; Эрлэ Д. В первый год // Советская Украина.—1957.— К. 2.— С. 128; Евдокименко В. Ю. Критика идейных основ украинского буржуазного национализма.— К., 1967.— С. 232.

¹³ Шахрай О. Открытое письмо тов. Ауссему // Летопись революции.—1925.— № 4.— С. 183.

¹⁴ Сметанич. Полтава перед Октябрем // Летопись революции.—1924.— № 3.— С. 66.

¹⁵ Шахрай О. Назв. праця.— С. 183.

¹⁶ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі / Що діється на Україні і з Україною? (перше видання).— Саратов, 1919.— С. 55.

- ¹⁷ Там же.— С. 97.
¹⁸ Там же.— С. 24.
¹⁹ Скоровстанский В. Революция на Украине.— Саратов, 1919.— С. 40.
²⁰ Козюра С. Л. В Полтавській Раді // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні.— К., 1957.— С. 458.
²¹ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. 1057, оп. 1, спр. 6, арк. 138.
²² Молот (Полтава).— 1917.— № 4.
²³ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 36.
²⁴ Там же, арк. 36.
²⁵ ДАПО, ф. 1057, оп. 1, спр. 14, арк. 85.
²⁶ Молот (Полтава).— 1917.— № 2.
²⁷ Бош Є. Назв. праця.— С. 380.
²⁸ Енциклопедія Українознавства.— Словникова частина 10.— С. 3796; Майстренко І. Про книгу «До хвилі» та її авторів // Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. (Що діється на Вкраїні і з Україною?).— Нью-Йорк, 1967.— С. 10.
²⁹ Областной съезд РСДРП (б-ков). (Первое всеукраинское совещание большевиков) // Летопись революции.— 1926.— № 5.— С. 76.
³⁰ Там же.— С. 77—80.
³¹ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 80.
³² Коммунист (Харків).— 1922.— 17 декабря.
³³ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 379; Коломийченко І., Хміль І. До історії з повагою // Радянська Україна.— 1988.— 30 березня; Варгатюк П. Л. Перший Радянський уряд України: відоме і невідоме // Про минуле заради майбутнього.— К., 1989.— С. 201.
³⁴ Всеукраїнський съезд Советов // Літопис революції.— 1938.— № 1.— С. 274.
³⁵ Там же.— С. 283.
³⁶ Из истории Соввласти на Украине. О Первом Всеукраинском съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украины // Летопись революции.— 1924.— № 4.— С. 170.
³⁷ Бош Є. Назв. праця.— С. 141; Эрде Д. Назв. праця.— С. 128.
³⁸ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. 112—113.
³⁹ Там же.— С. 84.
⁴⁰ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 18.
⁴¹ Там же.— С. 31.
⁴² Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 159.
⁴³ Варгатюк П. Л. Назв. праця.— С. 203.
⁴⁴ Народна Воля (Київ).— 1918.— 27 січня.
⁴⁵ Вісти Ради (Полтава).— 1918.— 31 січн.
⁴⁶ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 54—58.
⁴⁷ Там же.— С. 29.
⁴⁸ Бош Є. Назв. праця.— С. 226, 387.
⁴⁹ Затонський В. З спогадів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 5—6.— С. 131.
⁵⁰ Лапчинский Г. Письмо в редакцию // Червоний Прапор (Харків).— 1920.— 11 липня.
⁵¹ Mapping С. Ukraine Under the Soviets.— New York, 1953.— Р. 29; Майстренко І. Назв. праця.— С. 10; Симоненко Р. Фальсифікаторські вправи за океанських істориків // Комуніст України.— 1961.— № 1.— С. 62.
⁵² Шахрай В. Передмова // Ленін Н. (В. Ільїн). Статті по національному питанні.— Саратов, 1919.— С. 11.
⁵³ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 241, арк. 213.
⁵⁴ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 96.
⁵⁵ Там же.— С. 19.
⁵⁶ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. XI—XII.
⁵⁷ Бош Є. Национальное правительство и Советская власть на Украине.— М., 1919.— С. 5.
⁵⁸ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. 73.
⁵⁹ Там же.— С. 146—147.
⁶⁰ Там же.— С. III.
⁶¹ Там же.— С. XVI.
⁶² Там же.— С. 144.
⁶³ Там же.— С. X.
⁶⁴ Лісяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 100.
⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 44.
⁶⁶ Документи українського комунізму.— Нью-Йорк, 1962.— С. 13; Майстренко І. Назв. праця.— С. 11—12; Лісяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 101; Чапленко В. Назв. праця.— С. 47.
⁶⁷ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 38.
⁶⁸ Там же.— С. 3—4.
⁶⁹ Там же.— С. 84.

- ⁷⁰ Скоровстанський В. Указ. соч.— С. XIX.
- ⁷¹ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 70.
- ⁷² Скоровстанський В. Указ. соч.— С. XIX.
- ⁷³ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 84.
- ⁷⁴ Там же.— С. 87.
- ⁷⁵ Там же.— С. 93.
- ⁷⁶ Скоровстанський В. Указ. соч.— С. 149.
- ⁷⁷ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 64.
- ⁷⁸ Там же.— С. 32.
- ⁷⁹ Там же.— С. 99.
- ⁸⁰ Костенко В. Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965).— Харків.— 178 с. Склали: П. М. Шморгун, А. І. Козлова, О. О. Майборода, Ф. К. Сарана // Комуніст України.— 1966.— № 9.— С. 93.
- ⁸¹ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 88.
- ⁸² Скоровстанський В. Указ. соч.— С. XXIII.
- ⁸³ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 95.
- ⁸⁴ Там же.— С. 101—102.
- ⁸⁵ Комуніст (Харків).— 1919.— 12 березня.
- ⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 128, арк. 4.
- ⁸⁷ Массе У. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933.— Cambridge, 1983.— P. 49.
- ⁸⁸ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 101.
- ⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 128, арк. 7.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ В. Л. Василь Шахрай, висланий московськими більшовиками з України, вбитий московськими денікінцями на Кавказі // Нова доба (Відень).— 1921.— 22 жовтня.
- ⁹² Летопись революции.— 1925.— № 3.— С. 250.
- ⁹³ Юренко О. П. Із мороку забуття. Мазлах (Робсмен) Сергій Михайлович // Реабілітовані історією.— Київ—Полтава, 1992.— С. 237—239.
- ⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 1, спр. 241, арк. 216—217.
- ⁹⁵ Іванис В. Стежками життя (Спогади). Кн. II.—Новий Ульям, 1959.— С. 284—286.
- ⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 241, арк. 237.
- ⁹⁷ Домазар С. Назв. праця.— С. 1257.
- ⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 241.
- ⁹⁹ Чапленко В. Назв. праця.— С. 46.
- ¹⁰⁰ Мазлах В., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 91.
- ¹⁰¹ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 101.
- ¹⁰² Сучасність.— 1968.— № 12.— С. 127; Чапленко В. Назв. праця.— С. 51.
- ¹⁰³ Mazlakh S., Shakhrei V. On the Current Situation in the Ukraine.— Michigan, 1970.